

ऋग्वेदः

प्रथमं मण्डलम्

रङ्गनाथविरचिता ध्वनिदीपिका

रामः श्रुतिः श्रुती रामो न भेदः श्रुतिरामयोः । तस्मै श्रुत्यात्मने व्याख्यां रामायैतां समर्पये ॥

राजते वेदविज्ञानसद्ग्रन्थः प्रेमिकोदितः । देवतातत्त्वजिज्ञासा येन मे वर्धिता हृदि ॥

वाल्मीकिं यास्कमाचार्यं पाणिनिं सपतञ्जलिम् । श्रीबादरायणं स्कन्दं सायणार्यं जगद्धितम् ॥

पूर्णप्रज्ञं महात्मानं भास्करं माधवं तथा । कपालिनं समालोडय क्रियते ध्वनिदीपिका ॥

वेदेन वेदो विज्ञेय आत्मा लभ्यो यथात्मना । एवं विचिन्त्य सुव्याख्यां विधत्ते रङ्गनायकः ॥

सुखेन ध्वनिबोधाय वेदानां क्रियते हितः । अल्पग्रन्थोऽयमात्मार्थं सीतारामप्रसादतः ॥

सुप्रसन्नो भव श्रीगुरुनाथ ॥

अविद्या शर्वरी सपदि विनष्टा । विद्या सन्ध्या पुरतो दृष्टा ॥

चन्द्रकला रेचकेन च पिहिता । सूर्यकला पूरकेन सुविहिता ॥

विकसितं सहस्रदलं कमलम् । विलसितं प्रेमसुखं निर्मलम् ॥

इति श्रीप्रेमिकेन्द्रकीर्तनं कवीन्द्राणां हृदय आधिभौतिकप्रकृतौ स्वाभाविक्या

भावनयाऽऽध्यात्मिकदर्शनं द्योतयति । उषसि विद्यादर्शनं यथा । इयमेव श्रुत्याश्च गभीरा शैली ।

इयं ध्वनिदीपिका श्रुतेराध्यात्मिकभावविवरणाय प्रवर्तते । अनेनोज्जीवनाख्यपरमपुरुषार्थः साध्यते ।

आध्यात्मिकरीत्या श्रुतिदर्शनं न प्रथमतयाऽत्र क्रियते । नेदं स्वच्छन्दकल्पनम् । इदं शास्त्रसम्प्रदायविद्विराचार्यैः पूर्वमेव कृतम् । प्रथमं श्रुतिरेव दर्शयति तत् । यत्र यत्र श्रुतिर्दर्शयतीत्यस्माभिस्तत्र तत्र व्याख्यास्यते ।

एवं श्रीरामायणेऽप्याध्यात्मिकदृष्टिरुपदिश्यते । बलवृत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ । इतीन्द्रस्य बलाधिदैवतत्वं, तस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् । हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि वयं हताः ॥ इति वायोः प्राणत्वं, इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे । वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ इति सोमस्य धार्मिकरसत्वं, मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ इति सरस्वत्या वाग्देवतात्वं, आकाशप्रभवो ब्रह्मा, कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथेत्याभ्यामदितेः प्रकृतित्वं, पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव । स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः ॥ इति वरुणस्य प्रकृतिनियतिविषयकथनाद्वरुणस्य प्रकृतिनियत्यधिदैवतत्वमितीमानि सूच्यन्ते । रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा । इत्याधिभौतिकाप्स्वाध्यात्मिकशमितचित्तवृत्तियुक्तचित्तदर्शनमुच्यते । अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती । देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः प्रभो ॥ निमेषस्तेऽभवद्रात्रिरुन्मेषस्तेऽभवद्दिवा । संस्कारास्तेऽभवन्वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् । अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ इति रामस्य सर्वदेवमयत्वमुच्यते ।

श्रीयास्केनापि निरुक्ते देवानामात्मतत्त्वेन दर्शनमुपदिश्यते । महाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । आत्मजन्मानः । आत्मैव एषां रथो भवत्यात्माऽश्व आत्मा आयुधमात्मेष्टव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्येति (7.1.5.) । एवं गीतासु श्रीवासुदेवेन यज्ञस्याध्यात्मिकोऽर्थः कथ्यते ।

श्रीशङ्करभगवत्पादैः बृहदारण्यकभाष्ये देवानां सात्त्विकवासनाप्रतीकत्वं रक्षसां राजसतामसवासनाप्रतीकत्वञ्च कथ्येते । देवासुराश्च प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवासुरत्त्वम् । उच्यते- शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुरा इति (1.3.1.) । तैः श्रीशङ्करभगवत्पादैरग्नेः क्रतुत्वं सत्सङ्कल्पत्वमीशोपनिषद्भाष्ये कथितम् । श्रीरामानुजाचार्यैर्वेदार्थसङ्ग्रहे श्रीभाष्ये गीताभाष्ये च श्रुतिमन्त्रस्थदेवस्तुतीनामन्तर्यामिपरत्वं कर्मणां भगवदाराधनपरत्त्वमुच्यते । श्रीमध्वभगवत्पादैः ऋग्वेदस्य प्रथमचत्वारिंशत्सूक्तानां व्याख्या कृता । यथैवाग्न्यादयः शब्दाः प्रवर्तन्ते जनादने । तथा निरुक्तिं वक्ष्यामो ज्ञानिनां ज्ञानसिद्धये ॥ इति स्वव्याख्याया लक्ष्यं दर्शयन्ति । सा व्याख्या सम्पूर्णतयाऽऽध्यात्मिकदृष्ट्यैव कृता । भक्त्या ह्यलङ्कृताः सोमा मनांसीति सोम आध्यात्मिकदृष्टिरेकमुदाहरणम् । तदनु विवरणमपि श्रीजयतीर्थराघवेन्द्रादिभिर्दत्तम् ।

श्रीसायणेनापि तत्र तत्राऽऽध्यात्मिकदृष्टिरुच्यते । वायोर्मरुतां प्राणत्वमृभूणां रश्मिचत्वं सोमस्य रसत्वं सूर्यस्यात्मप्रतीकत्वमित्यादि सर्वं सायणभाष्येऽपि क्वचित्क्वचित् दृश्यत एव । उदाहरणं दीयते । न य ईषन्त इत्यस्य मन्त्रस्य भाष्यप्रकरणेऽन्तः सन्त इत्यस्य व्याख्याने सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात्तेषां मरुतां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं दर्शितं भवतीति मरुतां प्राणत्वं सायणेनोच्यते । एवा नूनमित्यस्य मन्त्रस्य भाष्यप्रकरणे सुविद्वांसमिति पदस्य व्याख्यानसन्दर्भे अन्तर्यामित्वात् सुष्ठु सर्वं जानन्तमेवंविधमिन्द्रमिति देवानामिन्द्रादीनां हृदयेऽन्तर्वासित्वमुच्यते । आ मनीषामन्तरिक्षस्येत्यस्य मन्त्रस्य भाष्यप्रकरणे सायणेनोच्यते तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर इत्यस्य व्याख्यानसन्दर्भे पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्य अस्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्चिरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः । तदुक्तम्- आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्त

इति । रथाय नावमित्यस्य मन्त्रस्य भाष्यप्रकरणे नौकायाः संसारसागरोत्तरणप्रतीकत्वं सायणेनोच्यते । हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावित्यस्य मन्त्रस्य भाष्यप्रकरणे अदितिं दितिमित्यस्य व्याख्यानसन्दर्भे अदितिमखण्डनीयां भूमिं दितिं खण्डितां प्रजादिकामित्यदित्याः सामान्यप्रकृतित्वं दित्या विशेषप्रकृतित्वमुच्यते । ईशे यो विश्वस्येति मन्त्रविवरणप्रकरणे रथस्य लक्ष्यप्रापकरं हणभूतत्वाद्यज्ञ इति व्याख्यानं क्रियते सायणेन । पीवानं मेषमिति मन्त्रव्याख्यानप्रकरणे अप्स्वन्त इत्यस्य प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्य इति सायणेनोच्यते । एवं सायणेनापि तत्र तत्राध्यात्मदृष्टिर्निरूपितेति ज्ञातव्या ।

भजनसम्प्रदाये च श्रीभगवन्नामबोधेन्द्रैराचार्यैराध्यात्मिकदृष्ट्यैव वेदमन्त्रान् दृष्ट्वा भगवन्नाममाहात्म्यप्रकटनाय नाममाहात्म्यगर्भितानां श्रुतिमन्त्राणां व्याख्या कृता भगवन्नामरसोदयाख्ये स्वग्रन्थे । तेन संरब्धाः केचन प्रौढिवादिमीमांसकाः ‘कर्मपरत्वेनैव वेदो द्रष्टव्यः । भगवन्नामविषये वेदो नोदाहर्तव्यः’ इति प्रवृत्ताः । तदा श्रीधरवेङ्कटेशस्वामिनः वेदमन्त्राणां सदा कर्मपरतयैवार्थकल्पनमावश्यकं नेति निर्णेतुं भगवन्नामभूषणमिति एकं सद्ग्रन्थं प्रणीतवन्तः । तत्र केषाञ्चित् मीमांसकानां प्रौढिवादिनां वादखण्डनं मीमांसाया मूलशास्त्रद्वारा एव श्रीधरार्यैः क्रियते । अथ श्रुतौ भक्तिनिरूपणविपुलीकरणाय प्रवृत्ता अस्मिन् काले श्रीश्रीकृष्णप्रेमिस्वामिनः वेदविज्ञानाख्ये स्वग्रन्थे विस्तृतरूपेण वेदे श्रवणकीर्तनादिसाधनभक्तिं वात्सल्यमाधुर्यादिभावभक्तिं परमप्रेमरूपसाध्यभक्तिं च निरूपयन्ति । इदमपि श्रुतौ आध्यात्मिकदृष्टिसाध्यमेव ।

आधुनिकव्याख्यातृणां दयानन्दगणपत्यादीनां वेदविवरणेऽप्याध्यात्मिकदृष्टिरुच्यते । यो देवानां नामधा एक एवेत्यादिश्रुतेः अग्न्यादिशब्दाः परमात्मनि मुख्यतया प्रवर्तन्त इति दयानन्दस्य स्वभाष्ये विवक्षा । तस्मिन्नेव भाष्ये श्रुतौ कथं प्रकृतितत्त्वानि प्रदर्शितानि धर्माश्च देशिता इति रूप्यन्ते । श्रीमदरविन्दमहोदयेन ऋग्वेदे स्थितानां बहूनां सूक्तानां विस्तीर्णमाध्यात्मिकविवरणं दीयते । तदनु श्रीकपालिशस्त्रिणा विस्तारतया ऋग्वेदस्थप्रथमशताधिकसूक्तानामाध्यात्मिकविवरणं कृतम् । तयोर्मन्त्रविवरणे अग्नेः कविक्रतुत्वं वायोर्मरुतां प्राणत्वं वरुणस्य पवित्रशक्तित्वमिन्द्रस्य

बलत्त्वं सोमस्यानन्दत्त्वं सरस्वत्याश्चोदनात्त्वमुषसो ज्ञानोदयत्त्वं सवितुरात्मत्त्वमश्विनोः
प्राणेशितृत्त्वं विस्तारतया बहुसूक्तोदाहरणैर्निरूप्यते ।

इदं सर्वं मनसि कृत्वा शास्त्राधारेण सम्प्रदायाधारेण च ध्यानेन प्रतिभया च
श्रीरामचरणयोरविरतभक्तिबलेन च तत्कृपाबलेन चायमल्पग्रन्थः सम्पूर्णतया
ऋग्वेदमन्त्राणामाध्यात्मिकदृष्ट्या विवरणाय क्रियते ।

घर्मा समन्ता त्रिवृतमिति मन्त्रस्य सायणकृतविवरणमेवं भवति । समन्ता समन्तौ संव्याप्तदिगन्तौ
घर्मा । घर्मौ दीप्यमानावग्न्यादित्यौ । त्रिवृतं त्रैलोक्यं व्यापतुः । स्वतेजोभिव्याप्तवन्तौ । मातरिश्वा
अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः । तयोः अग्न्यादित्ययोः जुष्टिं प्रीतिं जगाम गतवान् । यदा । सहसामानम् ।
सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितम् । ईदृशमर्कमर्चनीयं सूर्यं देवा दीप्यमानाः स्वरश्मयो विदुः
विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा दिधिषाणाः लोकधारणशीलास्ते दिवः द्युलोकस्य सम्बन्धि पयः उदकम्
अवेषन् व्याप्तवन्तः । यद्वा । समन्तौ सङ्गतौ घर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं
सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियन्तृनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं
सम्भोक्तव्यपदार्थैः सञ्जातां प्रीतिं जगाम । गतवान् तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा
जानन्तीति ।

इमां व्याख्याशैलीं मनसि कृत्वाऽस्मिन् ग्रन्थे तां शैलीमनुसृत्य व्याख्येयं क्रियते । मम ज्ञाने तु
संस्कृतभाषायां सम्पूर्णतया ऋग्वेदमन्त्राणामाध्यात्मिकदृष्ट्या विवरणं प्रथमतयेदानीमेव क्रियते ।
विदुषां विद्वत्कृतप्रौढग्रन्था वेदज्ञानाय सन्त्येव । अयं ग्रन्थस्तु बालानां सुखबोधाय बालेन मया
बालपाठरूपेण क्रियते । इमां बालव्याख्यामनुसृत्य भाविकाले श्रुतिमन्त्राणामबालानि प्रतिभापूर्णानि
विस्तीर्णविवरणानि भूयासुरिति प्रार्थयामहे । नायं वादग्रन्थः । न वादान्नापि सङ्घर्षान्नाधिक्यान् च
कामतः । वक्ष्यामि वचनं राजन् यथार्थं रामगौरवात् ॥ इति रामायणे यथा तथेयं व्याख्या केवलं
श्रुतिगौरवाय स्वानुभूतये च ।